

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ "ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Випуск 7

*ДО 40-ЛІТТЯ
УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО
ТОВАРИСТВА*

Острог – Торонто – Нью-Йорк
2006

ОСТРОЗЬКИЙ РИНОК XVI – XVIII СТ.: ТОПОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА

Протягом останніх років у вітчизняній історіографії значною мірою поживався інтерес до вивчення планувально-архітектурних характеристик волинських міст доби Середньовіччя – початків Нового часу. Про це зокрема свідчать дві дисертації з цієї тематики – О.М. Жук¹ та В.В. Петрович². Депо раніше узагальнююче дисертаційне дослідження з історії містобудування в Західній Україні у XV – XIX ст. захистив П.А. Ричков³. Важливим кроком в українській медієвістичній урбаністиці стала праця А.Є. Заяця⁴, присвячена волинським містам XVI – першої половини XVII століть, та колективна монографія з історії міста Володимира-Волинського⁵. Безперечно, ці дослідження стали вагомим внеском у вивчення історії містобудування в Україні окресленого періоду. На черзі дослідження з топографії інших міст, які з часом дадуть можливість створити узагальнюючу працю з українського міського будівництва X – XVIII ст.

Поряд з іншими волинськими містами згаданого періоду, важливу роль в соціально-економічному та культурному розвитку краю відіграв Острого, який вперше згадується під 1100 роком в Іпатському літописі у зв'язку з Витичівським з'їздом руських князів⁶. На жаль, на сьогодні немає узагальнюючого дослідження з історичної топографії цього міста, відсутні й докладні опрацювання його окремих просторово-структурних компонентів, до яких відноситься також ринкова площа. При цьому не можна говорити, що дослідники взагалі не торкалися цієї тематики. Окремі аспекти вивчення острозького ринку XVI – XVIII ст. присутні в працях Я. Перлштейна⁷, С. Кардашевича⁸, Ю. Дуніна-Карвіцького⁹, М. Ковальського¹⁰, О. Годованюк¹¹, П. Ричкова¹², В. Атаманенка¹³, А. Заяця¹⁴ та ін., але, на жаль, жоден із дослідників не спробував комплексно проаналізувати історію виникнення та розвитку цієї структурної одиниці міста.

Джерельна база з поставленої проблеми хоча загалом і репрезен-

тативна, окрім, хіба що другої половини XVIII століття, проте не може бути цілком достатньою: за незначними винятками практично відсутні ранні креслення острозького середмістя¹⁵ та іконографічні джерела з XVI – XVIII століття, що досить ускладнює вирішення розглядуваного питання. При аналізі проблеми виникнення та розвитку острозької ринкової площі а також її забудови ми головно послуговувалися статистичними джерелами з історії Острога від 1542¹⁶, 1576¹⁷, 1577¹⁸, 1583¹⁹, 1603²⁰, 1620²¹, 1621²², 1622²³, 1651 – 1653(?)²⁴, 1654²⁵, 1687²⁶, 1690²⁷, 1708²⁸ та 1724²⁹ років³⁰. Важливе значення при цьому мають також низка планів Острога кінця XVIII – початку XIX століття³¹, привілей надання Острогу магдебурзького права від 1585 року³², а також острозька магістратська печатка з XVII ст.³³ Загальна бідність джерельної бази зумовлена частими пожежами, несприятливими історичними ситуаціями, під час яких гинули міські архіви. Справа ускладнюється ще й тому, що, на відміну від деяких інших українських міст, в Острозі не збереглася жодна ринкова будівля, і дослідник змушений реконструювати ситуацію переважно на основі письмових та картографічних джерел.

Для порівняння окремих аспектів острозької ринкової забудови та тенденцій розвитку Острога в означений період з аналогічними напрямками розвою деяких польських міст нами було використано праці Я. Пуделка³⁴, А. Виробіша³⁵, Т. Ляліка³⁶, М. Богущко³⁷, Г. Врублевської³⁸, Є. Мотилевича³⁹ та ін.

З огляду на недостатнє вивчення поставленої проблеми вважаємо, що для подальшого комплексного вивчення особливостей планування Волинських міст у XV – XVIII ст. її всебічна розробка є важливою. Саме це є завданням та метою нашої статті. Об'єктом дослідження є просторово-архітектурний розвиток Острога в XVI – XVIII ст., а предметом став аналіз особливостей становлення та розвитку острозької ринкової площі в окреслений період. Хронологічні межі роботи вкладаються у XVI – XVIII століття, хоча для докладнішого розуміння проблеми автор іноді депо відступатиме від цих рамок для екскурсів у раніші чи пізніші періоди.

Очевидно, що в період Київської Русі Острого, існуючи як укріплене городище⁴⁰, повинен був мати якусь навколишню забудову. Правдоподібно, що в той час Острого мав вигляд більше як село, і лише згодом, із появою у ньому верств, що виконували управлінські, релігійні, військові, торговельні функції відбулася

еволюційна трансформація цього поселення у місто⁴¹. При цьому невідомо, чи такій першій забудові була притаманна якась чітко структурована вулична мережа – принаймні про це на тепер не маємо жодних документальних чи археологічних відомостей.

Про Острог власне як про місто можемо говорити лише з другої половини XIV століття, точніше, з 1386 року, коли джерела починають фіксувати "...Острог, місто та замок"⁴², хоча й у цьому випадку жодної докладнішої інформації про які-небудь його просторові особливості не маємо.

Найранішу на сьогодні згадку про острозькі вулиці знаходимо в акті поділу володінь Острозьких між Беатою Костелецькою та її дочкою Гальшкою Іллівною Острозькою від 1542 року. Тут, зокрема, зазначено: "Княжні Ілівій (від імені чоловіка – Ілля – Т.В.) ...замок Острог з усіма його будівлями, і місто Острозьке, з усіма вулицями (виділення наше – Т.В.) і розлеглостями його..."⁴³. Проте, на жаль, жодних назв цих вулиць згаданий документ не подає. Мабуть, хоча акт від 1542 року й фіксує таку категорію просторового впорядкування міста як вулиці, певних окремих їх назв, які ми зустрічаємо в пізніших джерелах, у першій половині XVI століття в Острозі ще не було. Про це свідчить і бідність урбанонімів у податковому реєстрі сплати королівщини з міста Острога від 1576 року: тут згадуються лише "домки на улицы Зарванское", "перед замкомъ почевши от шпитали домки уличные", "за речкою... домъки", "за Мищанковой мостом халупки убогие" та місцевість "Белмяж" "под тым же местом (Острогом – Т.В.)", яка згодом фігуруватиме як південно-західне острозьке передмістя⁴⁴. Окрім зазначених вище вказівок про назви окремих частин Острога у другій половині XVI століття згаданий податковий реєстр іменує також "домы рыноке"⁴⁵. Це має для нас важливе значення, бо вказує на становлення просторової організації Острога у розглядуваний період.

Локація міст та містечок у XV – XVII століттях, за твердженням А. Заяця, як один із етапів включала розмітку поверхні під осаджуваний міський осередок. Той же дослідник вважає, що така розмітка починалася з місця під ринок, який був, по суті, основним компонентом просторової структури міста⁴⁶. Така ситуація, мабуть, у більшості випадків справджувалася для *новоосаджуваних* населених пунктів. Важче говорити про ті міста та містечка, які існували вже у *києво-руський період*. Виходячи з твердження

М. Богущкої про те, що ринки у містах XVI – XVII ст. мали середньовічний утилітарний характер, оскільки здебільшого йшлося про розміщення великої кількості кушців і значних товарних мас, а не про естетичне розпланування урбанізованого простору⁴⁷, є всі підстави вважати, що в Острозі на ринкову площу власне у сенсі торговельно-адміністративного центру міста з часом перетворився майдан, де перед тим і після того відбувалася активна міська торгівля. Що стосується останньої, то відомо, що на час надання Острогу магдебурзького права, тобто, на 1585 рік, "въ именью... Острозе зъстарадавна естъ место укрунтовано, мыта наданы ярмарки, торги купецства и шиньки и всякие иньшие порядки и волности местские установлены, чого всего кнжа Острозское тамъ с продков своихъ завжды былъ, и на сесь часъ естъ..."⁴⁸. Про високий рівень торговельного життя в Острозі свідчать також окремі тогочасні документи⁴⁹.

Острог у часи свого найбільшого розквіту – в XVI – XVII століттях – являв собою безперечно значний політико-адміністративний, економічний і культурний осередок тогочасної Волині⁵⁰. Проте його роль та функції в контексті існування інших малих міст та містечок ще в багатьох аспектах для нас продовжують залишатися відомими неповністю. Для порівняння, позитивним кроком у цьому напрямку стосовно окремих польських міст стали праці Т. Ляліка, А. Виробіша та ін.⁵¹

Як вже згадувалося вище, вперше ринок в Острозі, а точніше – ринкові будівлі, згадуються у податковому реєстрі сплати королівщини від 1576 року. Тут, зокрема, значиться, що на той час в місті було 43 таких будинки⁵². Проте ймовірно, що ринкова площа саме як торговий осередок міста почала формуватися набагато раніше, відповідно й забудова її розпочалася задовго до цієї дати. Згаданий реєстр є цінним і з тієї точки зору, що разом з іншими статистичними документами дає можливість приблизно порівняти кількість ринкових будинків в Острозі майже протягом всього аналізованого періоду. Джерелом, яке наводить таку саму кількість ринкових житлових будівель в Острозі, є реєстр вибраного побору з наступного, 1577, року, де також значаться 43 ринкові будинки⁵³.

Мабуть, перші ринкові площі мали нерегулярну, овальну форму. Таку думку, як вважає П. Ричков, підтверджує і розвиток самого терміна "ринок" від "okół" – "circulus" – "Ring" – "rynek". Перші ж ринкові площі з регулярним планом виникли не пізніше кінця

XIV століття в таких містах як Львів⁵⁴, Дрогобич, Кам'янець-Подільський⁵⁵, Белз та деяких інших, проте найбільший розмах ринкових локацій, як вважає той же дослідник, припадає на XVI – XVII століття⁵⁶. Можна припустити, що формування ринкової площі в Острозі на перетині чотирьох основних комунікаційних артерій, якими були дороги на Рівне, Звягель, Заслав та Дубно (тепер ця територія обмежена відповідно вулицями Татарською, Мануїльською, Глібова та пр-том Незалежності⁵⁷), теж припадає на першу половину XVI, а можливо й на кінець XV століття.

Загалом, ринкові площі за співвідношенням їх сторін поділялися на квадратні, прямокутні, видовжені, округлі, неправильної форми⁵⁸. Очевидно, що в більшості випадків такі пропорції зумовлювалися фізико-географічними особливостями рельєфу міста. У випадку Острога, розміщеного на погорбованій місцевості з поступовим підняттям рельєфу у напрямку заходу, йтися про регулярну розбудову центру міста, кварталів та вулиць, які до нього долучались, очевидно, не могло – потрібно було виходити з натурально існуючої ситуації. Як зазначила О. Годованюк, “тут поєднувалися елементи радіально-кільцевої системи з прямокутними кварталами, найчіткіше вираженими в південно-східній частині “Старого міста” – у колишніх єврейських дільницях”⁵⁹, які тісно примикали до ринку. Виходячи з природних умов, особливостей оточуючої забудови та напрямків шляхів сполучення Острога зі згаданими вище містами ринкова площа в Острозі набула форми підтрапецієвидної фігури, довша діагональ якої проходила у напрямку з півночі на південь. Принаймні, такою вона була на кінець XVIII – початок XIX століття, про що свідчить низка топографічних планів Острога з того періоду⁶⁰. Такою подає її і ретроспективне “Креслення Острога у древньому вигляді”, складене А. Перлштейном на основі акту поділу Острога від 1603 року⁶¹.

На нашу думку, такий її вигляд міг сформуватися вже на початок XVII століття, бо акт поділу Острога від 1603 року при зазначенні ринкових будинків подає їх за чотирма “*pieczęjami*” – доріжками⁶², а інвентар частини міста від 1708 року згадує: “*Pierzeia Rynkowa seu Quadrat*”, хоча, вірогідно, в даному випадку під “квадратом” мався на увазі чотирикутник⁶³. Про те, що острозький ринок було забудовано у формі чотирикутника, зазначав також у кінці XIX століття Ю. Дунін-Карвіцький⁶⁴. Зрозуміло, що протягом кількох століть форма площі могла несуттєво варіювати у

залежності від змін особливостей оточуючої забудови, проте, як видається, зберігалася її загальна концепція – неправильна чотирикутна форма. На жаль, на сьогодні практично невідомий жодний загальний план острозького середмістя з XVI – XVII століть, за винятком дотичних північно-східної його ділянки, яка зарисовувалася у зв'язку з будівництвом єзуїтського колегіуму⁶⁵.

Елементарна нежитлова забудова ринкової площі в Острозі в “магдебурзький” період, імовірно, мала місце і, можливо, була навіть досить розвинутою. Йдеться про заклади стаціонарної торгівлі – ятки, крамнички тощо, про що свідчить цитата з магдебурзького привілею Острогу, де говориться, що в місті: “купецтва и шиньки и всякие иньшиє порядки и волности местские установлены”⁶⁶. На нашу думку, надання магдебурзького права особливо не вплинуло на інтенсивність чи кількість одиниць такої забудови – воно лише юридично зафіксувало наявність останньої. Натомість, окремі нові положення привілею, такі як: “допускаємъ в месте Острозскомъ ратушъ збудовати, ...лазню посполитую метъ”⁶⁷ зумовлювали появу абсолютно нових для міста будівель. Що стосується лазні, то відомо, що вона знаходилася десь за міським муром, а на 1654 рік вже не існувала, будучи спаленою татарами⁶⁸.

Розміщення в ринку ратуш як осередків міського правового життя не було в українських землях чітко регламентованим та послідовним – окремі з них локувалися в центрі ринкової площі, деякі по периметру й навіть у кутах⁶⁹. На сьогодні поки-що не видається можливим *точно* встановити розміщення будівлі ратуші стосовно розпланування острозької ринкової площі, як з рештою і часу появи самої споруди. Інвентар частини Острога від 1620 року зазначає, що ратуша була побудована “й.м.п. Краківським” Я.К. Острозьким⁷⁰, про це, очевидно, на початку XVIII століття свідчила також пам'ятна мармурова таблиця на будівлі ратуші⁷¹. Оскільки краківським каштеляном останній став у 1593 році, а акт розподілу Острога від 1603 року про ратушу не згадує⁷², то можна вважати, що вона з'явилася в місті не одразу по магдебурзькому привілеї, а десь на початку XVII століття. При цьому найбільш імовірно, що знаходилася ратуша посередині ринкової площі, про що певною мірою свідчить ревізія частини замку та міста Острога від 1690 року, у якій говориться про “*budki nakoło* (виділення наше – Т.В.) *ratusza i jatki*”⁷³. Це, принаймні, спонукає думати, що ратуша не могла знаходитися в самому куті ринку⁷⁴.

Ратуші зазвичай ставали осідком міського уряду та суду, структура і склад якого переважно визначалися нормами магдебурзького права. Крім того, у випадку Острога, як зазначає М. Ковальський, наявність в "тій же ратуші ваги на низу у брамі" є свідченням про те, що ратуша була і торговельним осередком⁷⁵.

Як урядовий будинок, ратуша була спільною для обох частин розділеного у 1603 році Острога⁷⁶. Міський уряд – магістрат – мав обиратися щороку⁷⁷. При цьому, очевидно, для обох частин міста його комплектування йшло окремо. Магістрат складався із ради, у котрій головував бурмистр, та лави, на чолі якої стояв війт. Як відомо, в українських землях функції цих двох інституцій не були чітко регламентованими і часто суміщалися.

Що стосується процесу формування та діяльності острозького міського уряду, то це питання взагалі на сьогодні залишається відкритим. Деякі відомості з проблеми подає інвентар Острога від 1708 року⁷⁸. Окрім того, маємо стосовно цього ще досить цікавий аспект. В одній із острозьких земельних справ початку ХІХ століття подибуємо цікавий пасаж: *"Коли пізніше року 1786 дня 10 вересня Станіслав Малаховський (...) надавав міщанам міста Острога певні привілеї, і повертав занедбану вольність і свободи, надані князями Острозькими і утверджені польськими королями, постановив // постановив тим же відновленим наданням, аби міщани з передмість Більмажа і Татарської вулиці по двоє лавників для засідань у ратуші міста Острога з-поміж себе вибирали, що нижче такими словами: "Коли б справа острозького міщанина з передміщанином бельмазьким чи з Татарської вулиці, дійшла до міського суду, на той час лавники в тій же на справі (так у тексті – Т.В.) свого передміщанина знаходиться конечно (повинні – Т.В.), і в таких тільки справах свою децизію будуть повинні давати"*⁷⁹.

Про те, що острозький міський уряд справді був і функціонував, свідчать також численні згадки імен його урядників. Так, відома низка імен війтів: Павло Малишевич-Новоселецький (~1575-1593 (тут в дужках подаємо роки урядування або роки згадок в джерелах чи літературі про цих осіб як про урядників)⁸⁰), Войцех Медзвєцький (Недзвєцький) (1619, згадується як війт на стороні Я.К. Острозького⁸¹; 1620⁸²; 1621, згадується як лентвійт⁸³; 1622⁸⁴), Войцех Голєнбійович (1631, 15 квітня⁸⁵; 1632, 17 жовтня (імовірно, як війт)⁸⁶; 1633⁸⁷), Томаш Зигмунтович (1631, 4 травня⁸⁸), Єжи Ранкевич (1647, на стороні В.-Д. Заславського⁸⁹), Тихін Людвісаж (Кот-

ляр) (1701⁹⁰). Відомі також кілька імен бурмистрів: Ониско Романович (1635⁹¹), Пилип Хуршев (1677, бурмистр квартальний⁹²), Ян Дускі (1677⁹³), Гіацинт Куческі (1677⁹⁴), Федір Ілляшевич (1708⁹⁵). Подальше вивчення джерел, безперечно, доповнить цей перелік.

При магістраті велися спеціальні службові книги, серед яких згадуються "острозькі міські книги"⁹⁶, "акти міські острозькі"⁹⁷, "книги ґрунтові міські острозькі"⁹⁸, існує документ "випис із книг міських острозьких лентвійтівських, бурмистровських, радецьких"⁹⁹, "війтівські книги"¹⁰⁰, М. Ковальський згадує про книгу острозької магдебурґії від 1663 р.¹⁰¹, у яких фіксувався широкий спектр правних взаємин між острозькими міщанами. Скріплювалися документи печатками. Відомі печатки загальномагістратська, печатка раєцького уряду та печатка війтівського уряду¹⁰².

На сьогодні важко говорити про зовнішній вигляд острозької ратуші протягом аналізованого періоду, оскільки жодні іконографічні джерела з того часу не збереглися. Часткове світло на поставлену проблему проливає хіба що острозька загальномагістратська печатка, на якій, як зазначає Г. Сергійчук, окрім іншого, зображено й ратушну вежу, при чому остання має галерею і завершена флюгером (або прапорцем)¹⁰³. Будівля ратуші одразу по її змуруванню мабуть мала досить привабливий вигляд, бо вже згаданий інвентар від 1620 року зазначав, що "ratusz przez księcia jmpr. Kłakowskiego oszczędornie zmurowany"¹⁰⁴. Імовірно, що будівля ратуші була щонайменше двоповерховою. Крім того, у ній було своєрідне підвальне приміщення. Так, інвентар частини Острога від 1621 року зазначає: "на низу (ратуші – Т.В.), тобто, на землі, як і в землі є склепів (крамниць – Т.В.) достатньо" ("na dole, to iest na ziemi, iako u w ziemi iest sklepow podostatku"). І тут же зазначає: "на горі там є ізби гарні і інші помешкання" ("na górze tam są izby piękne, u insze mieszkania")¹⁰⁵. Крім того, ревізія Острога від 1654 року зазначає, що брано податок "від комор і склепів під ратушею"¹⁰⁶, а інвентар того ж міста від 1708 року вказує на існування ваги унизу ("na dole") в брамі, яка вела через ратушу; також тут були якісь сіни, де знаходилося вагове залізо¹⁰⁷.

З обох частин ратуша мала ганки, до яких колись вели муровані сходи, які на початку ХVІІІ століття вже були зруйновані. Лише зі сторони Т. Любомирської до ратуші вели дерев'яні сходи. Не дивлячись на те, що для ремонту цієї будівлі йшла певна частина прибутків від податків, зокрема від найму склепів¹⁰⁸, з

кінця XVII століття ратуша набуває дуже мізерного вигляду. Як не дивно, але навіть через недовгий час по її збудуванню інвентар від 1621 року зафіксував, що “дах над ратушею поганий, потребує великого ремонту і догляду (“opatrzności”)”¹⁰⁹. Так, ревізія частини замку та Острога від 1690 року зазначає: “Ратуша красива, мурована. [...] але дуже руйнується”¹¹⁰. Інвентар міста від 1708 року взагалі говорить про дуже значну руїну ратуші, проте, що стіни звідусюди тріскаються і розпадаються, і навіть завалилася судова ізба на частині Я.-С. Яблоновського. Дещо кращою в цей час була ситуація ратуші на частині Т. Любомирської: “Однак зі сторони княгині Ї. М. нові та добрі так ізба, як і ціла та medietas (частина – Т.В.), покрита зверху гонтами”, але слова “ті обидві ратуші частини, а майже вся ратуша зруйнована, валиться...”¹¹¹ свідчать про загалом жалюгідний стан будівлі. Практично ситуація не змінилася й на 1724 рік – час укладення нового інвентаря Острога¹¹². Мабуть, будівля ратуші протягом XVIII століття так і не зазнавала капітального ремонту. Останньою на сьогодні датою існування ратуші можна вважати 80-і – початок 90-х рр. XVIII ст., про що свідчить наведений вище уривок із земельної справи. На кінець XVIII ст., мабуть, ратуші в місті вже не було. Принаймні, фіксаційні плани початку XIX століття як окрему міську будівлю її вже не позначають, на відміну, наприклад, від Старокостянтинова¹¹³ та Рівного¹¹⁴, де згадуються відповідно “магістрат” та “ратуша”¹¹⁵. Ю. Дунін-Карвіцький під час своєї мандрівки Погоринням у кінці XIX століття теж стверджував, що від давньої ратуші “сьогодні і слідів не залишилось”¹¹⁶. Можливо, вона згоріла під час пожежі 1797 року¹¹⁷ і більше не відновлювалась. Ратуша ж, що існувала в Острозі ще на початку XX століття, мабуть була споруджена пізніше й навряд чи повторювала конструктивно-архітектурні особливості своєї попередниці¹¹⁸. Загалом, серед великої кількості волинських містечок лише небагатьом з них надавалося юридичне право спорудження ратуш, поза тим, що кілька міст, таких як Луцьк, Володимир та Кременець, мали їх з давніших часів¹¹⁹.

Кількість житлових будинків в острозькому ринку не була сталою протягом аналізованого періоду. Ми зупинилися на тому, що на 1576 – 1577 рр. в Острозі було 43 таких будівлі. Примітно, що за кілька наступних років кількість їх кардинально зменшилася до 16 будинків на 1583 рік¹²⁰. На сьогодні важко встановити причини та-

кого суттєвого зменшення ринкової забудови. Можливо, К.-В. Острозький по об'єднанню поділеного протягом деякого часу Острога приступив до певної реорганізації його просторового вирішення, що виявилось також у зовнішньому вигляді ринкової площі¹²¹.

В 1603 році на обох частинах поділеної острозької ринкової площі нараховувалося 22 будинки (на стороні Януша – 7¹²², та Олександра 15, в тому числі 2 кам'яниці¹²³). Станом на 1620 – 1621 рр. на частині Януша було 14 будинків, в т.ч. 3 кам'яниці¹²⁴, а на стороні Олександра – 15, при цьому вказується, що “Onickow dom znie-siono dla muru”¹²⁵, в тому числі 2 кам'яниці, разом – 28-29 будинків. Можливо, кам'яниць було й більше, але вони не завжди зазначалися як такі. В поборовому реєстрі від 1629 року згадується на стороні Домініка Заславського “домів ринкових та кам'яничок по золотих 2, а шинкових хат по злотих 2, котрих є 20”¹²⁶, при цьому на частині Анни-Алоїзи Ходкевич “кам'яниць і домів дерев'яних ринкових 14”¹²⁷. На середину XVII століття конкретних відомостей про кількість ринкової забудови не маємо. Натомість відомо, що на 1687 рік в частині Олександра Конєцпольського (бувшій маєтності О. Острозького) в ринку налічувалося 14 будинків¹²⁸, а наступна ревізія того ж маєтку від 1690 року вказує на те, що “в ринку все кам'яниці, але багато порожніх. Будинок тільки один наріжний дерев'яний гостинний”¹²⁹. При цьому на іншій, ординацькій частині міста, що належала Т. Любомирській, приблизно в той самий час, на 1708 рік, в ринку було 7 будинків-кам'яниць¹³⁰, тобто, на кінець XVII – початок XVIII століття в ринковій площі була приблизно 21 житлова споруда, і практично всі вони були кам'яними. На 1724 рік в ординацькій частині міста, яка знаходилася у власності М.-А. Любомирської та П.-К. Сангушка, як і в попередньому випадку, нараховувалося 7 будинків-кам'яниць¹³¹. Якщо взяти до уваги, що станом на 1629 рік на стороні Д. Заславського до загальної кількості “20” увійшли також шинкові хати, а точна їх кількість невідома, то можна вважати, що за винятком 70-х рр. XVI століття протягом всього наступного розглядуваного періоду кількість ринкових житлових будівель в Острозі загалом не перевищувала 30, і хоча ми поки що не маємо докладних відомостей стосовно другої половини XVIII століття, виходячи з попередньої ситуації, важко припустити, що їх кількість могла різко зрости.

Порівнюючи ринкову забудову в Острозі з кількістю ринкових

будинків у інших волинських містах протягом XVI – першої половини XVII століття, можна сказати, що в різні роки вона приблизно дорівнювала числу ринкових житлових будівель у таких містах, як Деражня, Остропіль, Сокіл, Красний Корець, Баранівка, Радивилів, Олександрія¹³².

Поряд із класичним просторовим розвитком міст на Волині протягом аналізованого періоду спостерігалось й таке явище, як заснування так званих нових міст. За підрахунками А. Заяця, тут їх було понад 10, серед яких і Нове Місто в Острозі. Очевидно, що його осадження на південних околицях міста розпочалося наприкінці XVI століття і проходило досить інтенсивно. Неподалік від Нового Міста знаходилось передмістя Застав'я. В акті поділу Острога від 1603 року вони згадуються поряд¹³³, а з часом ці топоніми стають взаємозамінними для означення передмістя Нового Міста. Примітним є те, що поряд із просторовим розширенням це передмістя з часом набуває і окремих юридичних прав. Так, на 1620 рік, Нове Місто вже іменується “Місто Застав'я за греблею при Острогу”. Іншим важливим при цьому моментом було те, що поряд із досить розгалуженою і впорядкованою системою вулиць тут також згадується ринок, в якому на той час вже було 42 будинки¹³⁴. Досить швидко, проте, кількість ринкових будинків тут зменшується, бо вже на 1629 рік на Новому Місті фіксується тільки 12 житлових ринкових будівель¹³⁵. Натомість, інвентар від 1651 – 1653 рр. (?) та ревізія від 1654 року відзначають, що “Нове Місто Острог. Право своє мали і уряд”¹³⁶, а ревізія від 1690 року хоча й указує на наявність тут тільки половини ринку, проте повідомляє про наявність на Новому Місті ратуші¹³⁷. Тут же зазначено, що “з іншої сторони ратуші від поля тільки паркан стоїть і брамка до лісу...”. Відомі імена двох новоміських вийтів – Іван Ів'євич (1620¹³⁸) та Криштоф Зембович (1633, 11 травня¹³⁹; 1636, 28 липня¹⁴⁰). І хоча жодних докладніших відомостей про вигляд ратуші, як і про структуру самого ринку, не маємо, такі відомості свідчать про розвиток в Острозі ще однієї ринкової площі, що має важливе значення для вивчення та розуміння соціально-економічних процесів у місті в розглядуваний період. До цього додамо, що на початку 20-х років XVII ст. на Новому місті в Острозі поряд з інститутом вийта існував сотенно-десятковий поділ¹⁴¹, що якоюсь мірою свідчить про наявність вівчової організації міського самоврядування¹⁴².

За браком відповідних іконографічних та описово-нарративних джерел, а також тому, що жодна тогочасна будівля не збереглася, на сьогодні не видається можливим повністю відтворити загальний вигляд острозьких ринкових будівель. Зі значним застереженням тут може бути використаний хіба що рукописний план Острога з кінця XVIII століття¹⁴³. План цей радше можна було б назвати малюнком міста. Тим не менше, тут відтворено всі головні міські споруди, як от: замкові будівлі, Луцьку та Татарську брами, єзуїтський колегіум, церкви тощо. При цьому досить чітко вирисовується ринкова площа на тлі єзуїтського комплексу. Її кількоповерхова забудова яскраво контрастує з пересічними одноповерховими дерев'яними будиночками, які на плані представляють основну масу житлової забудови. Як можемо судити, автор аналізованого плану не був скрупульозний у передачі кількості поверхів у будівлях. Про це свідчить, зокрема, те, що в єзуїтському комплексі, який, як відомо, був двоповерховим¹⁴⁴, автор дорисував ще й третій поверх. Тим не менше, на нашу думку, ринкові будівлі, які також подано як триповерхові, щонайменше не були одноповерховими – в такому випадку автор, на нашу думку, зобразив би їх так само, як головну масу міських житлових споруд. Про те, що ринкові будівлі були кількоповерховими, зазначав, щоправда, невідомо на основі яких джерел, і Ю. Дунін-Карвіцький¹⁴⁵.

Цікаво, що вже у XIV столітті у Львові діяло правило, відповідно до якого представники нешляхетських станів – купці, ремісники, лікарі – мали право споруджувати у ринку будівлі не більше ніж з трьома вікнами по фасаді. Використовуючи вікна під крамницю, майстерню або для реклами, таким чином дотримувалися принципу “рівних можливостей”. Виняток роблено лише для шляхти і духовенства, котрі не мали права займатися ремеслом і торгівлею. Вони могли будувати будинки з шістьма вікнами¹⁴⁶. Можна обережно припустити, що якимсь таке правило могло існувати й в Острозі, оскільки на згаданому плані у певній кількості ринкових будівель спостерігається два вікна по фасаді. Проте, з огляду на неточність розглядуваного плану, робити певні остаточні висновки про особливості острозької ринкової забудови не маємо змоги.

Важливим чинником, що впливав на зовнішній вигляд середньовічних та пізньо-середньовічних міст, були часті пожежі. Де-

рев'яна забудова значною мірою підвищувала рівень такої небезпеки. Не став винятком у цьому й Острого. Так, Острозький літописець зафіксував, що "1604. Того же року у Острозі пожога великая була, всі міста разом горіли (очевидно, йдеться про Старе та Нове міста в Острозі – Т.В.)..."¹⁴⁷. Траплялися пожежі у 1634 та 1635 роках: за першим разом згоріло 20, а за другим – 235 будинків¹⁴⁸. Значному спустошенню та пожежам був підданий як Старий, так і Новий Острого під час козацько-польського протистояння 1648 – 1657 рр.¹⁴⁹. Низка пожеж мала місце у кінці XVIII – на початку XIX століття¹⁵⁰. Безперечно, що при цьому страждали й ринкові будівлі, особливо дерев'яні, а також певною мірою могли змінюватися й принципи "торговельної" забудови площі.

У контексті вивчення планувально-архітектурного розвитку міст важливим є також аналіз соціального зрізу і його залежність від тих чи інших структурно-просторових складових. У сучасній історичній науці такий підхід отримав назву соціотопографії¹⁵¹. Адекватний підхід до нанесення результатів соціального дослідження на топографічну підоснову потребує аналізу цілого комплексу археологічних, іконографічних, картографічних, документальних та інших джерел¹⁵². На жаль, стосовно Острога і, в нашому випадку, острозької ринкової площі розв'язати подібне завдання у повноті поки що не видається можливим, але засигналізувати певні загальні положення все ж спробуємо.

Вважається, що ринкові площі середньовічних/ранньомодерних міст протягом сторіч були осідком міської верхівки. Що стосується Острога, що прийняти таке твердження для періоду XVI – початку XVII можна лише з певним застереженням, бо, наприклад, акт поділу від 1603 року вказує на переважну кількість шляхетських та зем'янських будинків не в ринку, а в так званому пригородку, що примикав до замку¹⁵³.

Якщо розглядати заселення острозького ринку у хронологічному порядку, то на сьогодні для нас поки що важко встановити його соціальну структуру у другій половині XVI століття, оскільки поборовий реєстр від 1576 року досить малоінформативний і для ринку називає лише імена міщан (деякі подано з прізвищами чи прізвишками) без майже жодних додаткових пояснень. Певні прізвища, такі як Тиміш Плескач, Барбара Щуриха наштовкують на думку, що це могли бути люди, якимось чином пов'язані

родинно з відомими острозькими купцями Грицьком Щуровичем та Іваном Плескачем¹⁵⁴. На жаль, цим поки що доводиться обмежитись.

Кращою є ситуація з початком XVII ст. На 1603 рік серед міщан, що мешкали в ринку на частині Олександра, подибуємо незнамого на ім'я вїйта, "стару вїйтову" (може дружину попереднього острозького вїйта Павла Малишевича-Новоселецького, котрий перебував на цій посаді щонайменше з 1575 по 1593 рр.¹⁵⁵), Мартина аптекаря, який володів кам'яницею, ремісників Яна муляра, Матиса балвіра, Олеска римаря¹⁵⁶. Вже згадуваний нами Ю. Дунін-Карвіцький стверджував, що початково острозький ринок замешкували "вірмени, греки та місцеві міщани, самі християни", жидам же тут, нібито, дозволено будуватися тільки з половини XVIII століття¹⁵⁷. Це не зовсім так, бо вже на 1603 рік тут же на частині Олександра натрапляємо на імена "Ізраеля жида", "Зельмана жида", "Яцка жида", "Зельонки жида", а також якогось Ірши, можливо, також жида¹⁵⁸.

Протягом 1620 – 1622 року в острозькому ринку згадуються серед інших: а) 1620 р., на частині Олександра: будинок Луренца аптекаря, Себастьяна бурмистра, вїйта, вїйтову, чотири жидівських будинки та ін.¹⁵⁹; б) 1621 р., на частині Януша: будинок лентвїйта, Петра маляра та ін.¹⁶⁰; в) 1622, на обох частинах у переліку католицьких парафїян: будинок Давида Шуберта – костьольного та старшого у братстві св. Анни, Станіслава Шинкаря муляра (так у джерелі – Т.В.), будинок Петра Сперендію, в котрому на той час мешкали його спадкоємець Адам Сперенда та Луренс аптекар, чоловік Анни, дочки Сперендію¹⁶¹. Тут же знаходимо ім'я лікаря Мельхіора Гепнера, купця Бальцера Гея, котляра Якуба, Валентина аптекаря, Петра маляра, Андриса муляра, вїйта Войцеха Медзвецького та ін.¹⁶².

На сьогодні поки що не маємо достатніх відомостей, аби говорити про соціальну структуру острозького ринку в середині та другій половині XVII століття. Можемо тільки вказати на послідовну тенденцію заселення останнього єврейським населенням міста. Так, інвентар від 1708 року зазначає, що за невеликим винятком частина ринку на стороні Т. Любомирської була замешкана жидами¹⁶³, аналогічно виглядає ця частина ринку й на 1724 рік¹⁶⁴. На нашу думку, до кінця століття ситуація навряд чи зазнала кардинальних змін, і була аналогічною й на іншій частині міста.

Маємо відомості також про соціальну структуру новоміського ринку в Острозі. Так, інвентар від 1620 року зазначає, що тут було 42 будинки, між якими будинок війта, пустака жидівська давня, будинок сотника Гелята, 9 ремісників, 1 дьогтяр, 1 жид та ін.¹⁶⁵

Що стосується загальних уявлень про заселення острозького ринку протягом аналізованого періоду, то можна прийти до висновку, що на початках мешканцями останнього, очевидно, були люди досить різного соціального статусу, проте з наданням Острогу магдебурзького права, відповідно до загальних тогочасних тенденцій вже на початку XVII століття тут зустрічаємо переважно міський патриціат (членів міського уряду, купців, до числа яких, напевно, якоюсь мірою входили і згадані вище євреї), та, мабуть, заможних ремісників. З часом, однак, в руслі загального очікування Острога прослідковується тенденція до викуплення ринкових будівель єврейським населенням міста.

Отже, ринкова площа в Острозі, як видається, сформувавшись у кінці XV – на початку XVI століть як осередок спочатку торговельного, а згодом і суспільного міського життя в наступні історичні періоди відігравала роль центру урбаністичного життя міста у широкому сенсі цього слова¹⁶⁶. Острозький ринок не був статичною компонентою міського укладу, хоча, на нашу думку, протягом усіх періодів свого існування він зберігав свої основні просторові тенденції. Імовірно, що низка ринкових будівель, переживши час та пожежі, можливо, зазнавши певних реконструкцій чи перебудов, проіснували до XX століття. Проте, як зазначає М. Ковальський: “На жаль, всі ці унікальні середньовічні будівлі в Острозі зазнали знищення влітку 1941 р. з початком війни або в 1946 – 1947 рр. із-за безгосподарності і байдужості острозьких властей, керівництво яких прибуло сюди зі Сходу”¹⁶⁷. Ця проблема, до речі, могла б стати об’єктом окремого дослідження.

Автор свідомий того, що багато аспектів у порушеній ним проблемі, залишаються відкритими. Це спонукає до нових архівних пошуків. Сподіваємося, що з часом наші відомості про острозький ринок стануть більш повними, а це дасть можливість досконаліше уявити собі особливості острозької міської забудови XVI – XVIII ст.ст. Ідеальним, на нашу думку, варіантом у випадку Острога можна уявляти собі накреслення просторового та соціопографічного плану ринку, подібно як це зроблено стосовно Львова М. Капралем¹⁶⁸.

Примітки

¹ Жук О.М. Исторична топографія Луцька X – XVIII ст. / Автореф. ... канд. іст. наук. – Львів, 2000.

² Петровиш В.В. Исторична топографія міста Володимира X – XVIII ст. / Автореф. ... канд. іст. наук. – Львів, 2003.

³ Ричков П.А. Градостроительное искусство Западной Украины XV – XIX веков / Автореф. ... доктора архитектуры. – М., 1993.

⁴ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003.

⁵ Кучинко М. Охріменко Г. Петрович В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціопографії). – Луцьк, 2004.

⁶ Літопис Руський за Іпатським списком / Пер. Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С. 155.

⁷ Перлштейн А. Описание города Острога // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1847. – №4. – С. 143.

⁸ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historyi Wołynia. – Warszawa; Kraków, 1913.

⁹ Dunin-Kawwicz J. Wędrowka od źródeł do ujścia Horynia. – Kraków, 1891.

¹⁰ Ковальський Н.П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 113-137; Його ж. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Острог на порозі 900-річчя”. – [Сокаль], 1993. – С. 65-74; Його ж. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. // Федоровские чтения. 1981. – М., 1985. – С. 49-56; Його ж. Острожский инвентарь 1654 г. // Исследования по археологии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв. – Днепропетровск, 1990. – С. 32-40; Його ж. Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог, 1998.

¹¹ Годованюк О. Пам’ятки будівельної діяльності князів Острожських в Острозі // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 40-58.

¹² Ричков П.А., Луц В.Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острожських. – К., 2002; Ричков П.А. Градостроительное искусство Западной Украины XV – XIX веков; Його ж. Дорогами Южної Ровенщини. – М., 1989; Його ж. Ринкові площі міст Волині XV – XIX століть. Архітектурно-планувальні рішення // Тези Республіканської конференції, присвяченої “Атласу історії культури Волинської області”. 11-13 грудня 1991. – Луцьк, 1991. – С. 32-35.

¹³ Атаманенко В.Б. Статистичні джерела з історії Острога XVI – XVII ст. // М-ли V науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг, 1994. – С. 4-7.

¹⁴ Заяць А. Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. // Острозька давнина... – Т. 1. – С. 32-36; Його ж. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – С. 110 та ін.

¹⁵ Paszenda J. Budowle jezuickie w Polsce XVI – XVIII w. – Kraków, 2000. – Т. II. – Рys. 5, 9, 11.

¹⁶ Тесленко І. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кж. Гальшкою Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник / Редкол.: Р.Я. Пиріг (голова) та ін. – К., 2001. – Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. – С. 102-120; Підтвердження прав Беати Острозької на маєтки покійного чоловіка з вписанням акту їх поділу в 1542 р. між нею та її дочкою Гальшкою // Описи Острозької другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – К.; Острог; Нью Йорк, 2004. – С. 30-37.

¹⁷ Податкові реєстри сплати королівщини з міст Острога (1576) і Дубна (1586) / Підг. Т.Ю. Гирич // Матеріали до історії Острозької академії (1576 – 1636): Біобібліографічний довідник. – К., 1990. – С. 144-158.

¹⁸ Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. XIX. – S. 37.

¹⁹ Ibid. – S. 80.

²⁰ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів (далі – ЛНБ. ВР.) – Ф.: Радзимицьких. – Спр. 181/VI, 4. – ч. 1а. – Арк. 1-16зв.; Описи Острозької... – С. 74-85.

²¹ Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (Polska). Oddział rękopisów (далі – BUW. OR.) – Rkp. 425. – К. 129-140; Описи Острозької... – С. 185-199.

²² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 461-464; Описи Острозької... – С. 292-301.

²³ Akta kościoła farnego Ostrogskiego od 1622 r. / Wyd. J. Hoffman // Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – Т. III. – S. 192-212.

²⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (Polska) (далі – AGAD). – Zbiór Branickich z Suchej. – Sygn. 323/409. – К. 614-616.

²⁵ AGAD. – Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi. – Sygn. 495. – К. 1-8; Описи Острозької... – С. 363-369.

²⁶ ЛНБ. ВР. – Ф.: Радзимицьких. – Спр. 130/І, 1. – Арк. 2-20зв.

²⁷ Ревізія частини замку та міста Острога (фрагмент) 1690 р. / Підг. М. Боянівська // Острозька давнина... – Т. 1. – С. 143-145.

²⁸ Osiedłość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – Т. VII. – S. 179-228.

²⁹ Wojewódzkie archiwum Państwowe w Krakowie (Polska). Sekcja 1. Archiwum Sanguszków. Rękopisy (далі – WAPK ASR). – Sygn. 461. – К. 373-389.

³⁰ В статті використано також публікації окремих наведених вище джерел, уміщені в книзі: Описи Острозької другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – К.; Острог; Нью Йорк, 2004, яка з'явилася вже після того, як текст праці був практично завершений.

³¹ Заяць А. Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. – С. 33; Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576 – 1636). – К., 1990. – С. 4; Рычков П.А. Дорогами Южной Ровенщины. – С. 92; Рычков П.А., Луц В.Д. Вказ. праця. – С. 31; Кудрявцов В. Краткое описание Волынской губернии. 1810 / Наукова бібліотека Львівського Державного університету ім. І.Я. Франка. Мікрофільм №50 (Ориг. у: Російський державний військово-історичний архів. – Ф. ВУА. – Спр. 21551). – Арк. 625-626; Генеральное описание Волынской губернии (нач. XIX в.?) / Наукова бібліотека Львівського Державного університету ім. І.Я. Франка. Відділ рідкісної, рукописної та стародрукованої книги ім. Ф.П. Максименка. – Спр. 1721. IV. (Фотовідбитка з: Російський державний військово-історичний архів. Ф. ВУА. – Спр. 21277). – Арк. 20.

³² Привілей польського короля Стефана Баторія київському воеводі, маршалкові Волинської землі князю Костянтинові Острозькому про надання його місту Острогу магдебурзького права 1585 р., червня 7, Краків / Підг. А. Заяць // Острозька давнина... – Т. 1. – С. 112-113.

³³ Сергійчук Г. Найдавніші міські печатки Острога // Острозька давнина... – Т. 1. – С. 107.

³⁴ Pudelko J. Zagadnienie wielkości i proporcji rynków w badaniach nad rozplanowaniem niektórych miast średniowiecznych // Zeszyty naukowe Politechniki Wrocławskiej. Architektura. – 1960. – Z. 4. – S. 25-45.

³⁵ Wyrobisz A. Małe miasta w Polsce w XVI – XVII w. // Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne. – Warszawa; Poznań; Toruń, 1976. – S. 177-189.

³⁶ Lalik T. Funkcje miast i miasteczek w Polsce późniejszego średniowiecza // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1975. – Z. 4. – S. 551-565.

³⁷ Bogucka M. Z zagadnień socjotopografii większych miast Polski w XVI – XVII w. // Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne. – Warszawa; Poznań; Toruń, 1976. – S. 147-175.

³⁸ Wróblewska G. Ukształtowanie przestrzenne nowożytnych miast Wielkopolski od roku 1500 do rozbiorów // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. – 1965. – Т. 10. – S. 87-97.

³⁹ Motylewicz J. Typy funkcjonalne miast ziemi Przemyskiej w drugiej połowie XVII i pierwszej XVIII wieku // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. VI. – С. 166-173.

⁴⁰ Годованюк Е.М. Замок в Остроге (историко-архитектурное исследование) / Автореф. ... кандидата архитектуры. – Ленинград, 1972. – С. 7; нещодавні археологічні дослідження поблизу костелу Успіння Пресвятої Діви Марії в Острозі, який знаходиться на території колишнього так

званого пригородка, показали, що терен був заселений ще в епоху трипільця, а пам'ятки киево-руського періоду датуються тут X – XI ст., що дозволяє стверджувати про більш ранню дату заснування Острога, ніж 1100 рік (Див.: Прищепа Б.А., Позіховський О.Л., Романчук О.М., Чекурков В.С. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської області // Археологічні відкриття в Україні 2003 – 2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 262-265; Позіховський О. Матеріали до каталогізації пам'яток Трипільської культури Середнього Погориння // Археологічна спадщина Яна Фітцке / За ред. Г.В. Охріменка. – Луцьк, 2005. – С. 290-291).

⁴¹ Карліна О. Роля міста в аграрному суспільстві: деякі аспекти проблеми // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С. 494-495.

⁴² ЛНБ. ВР. – Ф.: Осолінських. – Спр. 1924/II. – Арк. 1.

⁴³ Тесленко І. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кж. Гальшкою Острозькою 1542 року... – С. 114; Описи Острожчини... – С. 35.

⁴⁴ Податкові реєстри сплати королівщини з міст Острога (1576) і Дубна (1586). – С. 144-152.

⁴⁵ Там само. – С. 145-146.

⁴⁶ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – С. 108-110; порів.: Pudełko J. Zagadnienie wielkości i proporcji gunków w badaniach nad rozplanowaniem... – S. 43.

⁴⁷ Bogucka M. Z zagadnień socjotopografii większych miast Polski w XVI – XVII w.... – S. 170-171.

⁴⁸ Привілей польського короля Стефана Баторія... – С. 112.

⁴⁹ Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / Упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. – К., 1990. – С. 154-155 та ін.; порів.: Берковський В. До питання розвитку торгівлі міста Острога у XVI столітті // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2004. – Вип. 1. – С. 6; Берковський В. Ярмарки Волині як осередки внутрішнього, міжрегіонального та міжнародного ринків України (середина XVI – перша половина XVII ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – Вип. VII. – С. 121-124; Мицько І.З. Острозька слов'яногреко-латинська академія (1576 – 1636)... – С. 19.

⁵⁰ Ковальський Н.П. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. // Федоровские чтения. 1981. – М., 1985. – С. 49-56.

⁵¹ Lalik T. Funkcje miast i miasteczek w Polsce późniejszego średniowiecza.... – S. 551-565; Motylewicz J. Typy funkcjonalne miast ziemi Przemyskiej w drugiej połowie XVII i pierwszej XVIII wieku... – S. 166-173; Wyrobisz A. Małe miasta w Polsce w XVI – XVII w... – S. 177-189.

⁵² Податкові реєстри сплати королівщини з міст Острога (1576) і Дубна (1586)... – С. 145-146; порів.: Атаманенко В.Б. Вказ. праця. – С. 5.

⁵³ Źródła dziejowe. – Т. XIX. – S. 37.

⁵⁴ Порів.: Мельник Б.В. Вулицями старовинного Львова. – Львів, 2001. – С. 45-49.

⁵⁵ Порів: Петров М.Б. Польський ринок Кам'янець-Подільського XV – XVIII ст. в історико-топографічній структурі міста // Наукові праці Кам'янець-Подільського Державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т. 5(7). – С. 76-90.

⁵⁶ Ричков П.А. Градостроительное искусство Западной Украины XV – XIX веков. – С. 42-43.

⁵⁷ Острог: Історія, культура, туризм: путівник. – 2003.

⁵⁸ Ричков П.А. Ринкові площі міст Волині XV – XIX століть. Архітектурно-планувальні вирішення. – С. 32-35; порів.: Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – С. 110; Ричков П.А. Градостроительное искусство Западной Украины XV – XIX веков... – С. 43; Pudełko J. Zagadnienie wielkości i proporcji gunków w badaniach... – S. 25-45; Wróblewska G. Ukształtowanie przestrzenne powożytnych miast Wielkopolski od roku 1500 do rozbiorów... – S. 87-97.

⁵⁹ Годованюк О. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі... – С. 55.

⁶⁰ Заяць А. Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. – С. 33; Мицько І.З. Вказ. праця. – С. 4; Ричков П.А. Дорогами Южноу Ровенщини... – С. 92; Ричков П.А., Луц В.Д. Вказ. праця. – С. 31; Кудрявцов В. Краткое описание Волынской губернии. 1810. – Арк. 625-626; Генеральное описание Волынской губернии (нач. XIX в.?). – Арк. 20.

⁶¹ Перлштейн А. Указ. соч. – С. 143.

⁶² ЛНБ ВР. – Ф.: Радзимінських. – Спр. 181/VI, 4. – ч. 1а. – Арк. 3, 8-83в.; Описи Острозьчини... – С. 75, 79-80.

⁶³ Osiałość miasta Ostroga anno 1708. – S. 185.

⁶⁴ Dunin-Karwicki J. Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia... – S. 83.

⁶⁵ Paszenda J. Budowle jezuickie w Polsce XVI – XVIII w. – Т. II. – Рус. 5, 9, 11; див. також: Вихованець Т. Острозький єзуїтський колегіум: планувально-архітектурний аспект // Наукові записки. Серія "Історичні науки". – Острог, 2004. – Вип. 4. – С. 237-251.

⁶⁶ Привілей польського короля Стефана Баторія... – С. 112; порів.: Берковський В. Ярмарки Волині як осередки внутрішнього, міжрегіонального та міжнародного ринків України... – С. 121-124.

⁶⁷ Привілей польського короля Стефана Баторія... – С. 112; Ковальський Н.П. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. ... – С. 51-53.

⁶⁸ AGAD. – Archiwum Lubomirskich z Matej Wsi. – Sygn. 495. – К. 7; Описи Острожчини... – С. 368.

⁶⁹ Ричков П.А. Градостроительное искусство Западной Украины XV – XIX веков... – С. 44-45; Петров М.Б. Вказ. праця. – С. 80.

⁷⁰ BUW. OR. – Rkr. 425. – К. 134; Описи Острожчини... – С. 192; порів.: Вихованець Т. Костянтин і Януш Олександровичі Острозькі. – Острог, 2001. – С. 28.

⁷¹ Osiałość miasta Ostroga anno 1708. – S. 186.

⁷² Ковальський Н.П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник... – С. 113-137.

⁷³ Ревізія частини замку та міста Острога (фрагмент) 1690 р. ... – С. 145.

⁷⁴ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historii Wołynia. – S. 102.

⁷⁵ Ковальський М.П. Етюди з історії Острога... – С. 19.

⁷⁶ BUW. OR. – Rkr. 425. – К. 134; Описи Острожчини... – С. 192; ЦДІА-УК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 464; Описи Острожчини... – С. 301.

⁷⁷ BUW. OR. – Rkr. 425. – К. 134; Описи Острожчини... – С. 193.

⁷⁸ Osiałość miasta Ostroga anno 1708. – S. 202-203.

⁷⁹ Державний архів Рівненської області. – Ф. 22. – Оп. 4. – Спр. 48. – Арк. 5зв.-6.

⁸⁰ Заяць А. Економічний розвиток Острога... – С. 32.

⁸¹ WAPK. ASR. – Sygn. 1031. – S. 129.

⁸² Ibid. – S. 147.

⁸³ Інвентарі дворів та замочків Острожчини 1621 р. / Підгот. І. Ворончук // Острозька давнина... – Т. 1. – С. 128.

⁸⁴ Akta kościoła farnego Ostrogi od 1622 r. ... – S. 199.

⁸⁵ WAPK. ASR. – Sygn. 1031. – S. 235.

⁸⁶ Ibid. – S. 237-238.

⁸⁷ Ibid. – S. 239.

⁸⁸ Ibid. – S. 235.

⁸⁹ ЛНБ. ВР. – Ф.: Радзимицьких. – Спр. 181/VI, 4. – ч. 1а. – Арк. 41-42.

⁹⁰ WAPK. ASR. – Sygn. 1031. – S. 306.

⁹¹ Ковальський М.П. Етюди з історії Острога... – С. 128-129.

⁹² ЛНБ. ВР. – Ф.: Радзимицьких. – Спр. 181/VI, 4. – ч. 1а. – Арк. 46.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Osiałość miasta Ostroga anno 1708. – S. 185. У публікації Й. Новицького ім'я Федора Ілляшевича неправильно передано як Федір Глашевич. Порів. ориг.: Державний історико-культурний заповідник м. Острога. Відділ фондів (далі – ОДІ-КЗ. ВФ.). – КН 23871/9250. – Арк. 5.

⁹⁶ Akta kościoła farnego Ostrogi od 1622 r. – S. 208.

⁹⁷ Ibid. – S. 209.

⁹⁸ ЛНБ. ВР. – Ф.: Радзимицьких. – Спр. 181/VI, 4. – ч. 1а. – Арк. 46.

⁹⁹ Там само. – Арк. 43.

¹⁰⁰ WAPK. ASR. – Sygn. 1031. – S. 177.

¹⁰¹ Ковальський Н.П. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. – С. 52.

¹⁰² Сергійчук Г. Найдавніші міські печатки Острога... – С. 107.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ BUW. OR. – Rkr. 425. – К. 134; Описи Острожчини... – С. 192.

¹⁰⁵ ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 464; Описи Острожчини... – С. 301.

¹⁰⁶ AGAD. – Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi. – Sygn. 495. – К. 8; Описи Острожчини... – С. 369; порів.: WAPK. ASR. – Sygn. 1031. – S. 316.

¹⁰⁷ Osiałość miasta Ostroga anno 1708. – S. 186.

¹⁰⁸ AGAD. – Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi. – Sygn. 495. – К. 8; Описи Острожчини... – С. 369.

¹⁰⁹ ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 464; Описи Острожчини... – С. 301.

¹¹⁰ Ревізія частини замку та міста Острога (фрагмент) 1690 р. – С. 145.

¹¹¹ Osiałość miasta Ostroga anno 1708. – S. 186.

¹¹² WAPK. ASR. – Sygn. 461. – К. 377v-378; порів.: Ковальський М.П. Етюди з історії Острога... – С. 19.

¹¹³ Порів.: Ричков П. Старокостянтинів за планом 1794 року // Старокостянтинів і край в просторі часу. М-ли Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції “Велика Волинь”, присвяченої 470-річчю від дня народження К.В. Острозького, 29-30 травня. – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1997. – С. 81: “старые ратуши”.

¹¹⁴ Порів.: Кузьмич О. Відродження національних особливостей містобудування Рівненщини // Архітектурна спадщина України. – К., 1996. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 257.

¹¹⁵ Генеральное описание Волынской губернии (нач. XIX в.?). – Арк. 16, 30.

¹¹⁶ Dunin-Karwicki J. Wędrówka od źródeł do ujścia Horunia.... – S. 83.

¹¹⁷ ОДІ-КЗ. ВФ. – КН 11132/III-Д 5549 (1797 р.).

¹¹⁸ Osiałość miasta Ostroga anno 1708. – S. 186; Рyc. 28; Острозька академія: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – Мал. 114.

¹¹⁹ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 117-118.

¹²⁰ Źródła dziejowe. – Т. XIX. – S. 80.

¹²¹ Атаманенко В.Б. Вказ. праця. – С. 5-6.

¹²² ЛНБ. ВР. – Ф.: Радзимицьких. – Спр. 181/VI, 4. – ч. 1а. – Арк. 3; Описи Острожчини... – С. 75.

¹²³ Там само. – Арк. 8-8зв; Описи Острожчини... – С. 79-80.

¹²⁴ ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 461; Описи Острожчини... – С. 296.

¹²⁵ BUW. OR. – Rkr. 425. – К. 133; Описи Острожчини... – С. 188-189.

¹²⁶ Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930. – С. 37.

- ¹²⁷ Там само. – С. 39.
- ¹²⁸ ЛНБ. ВР. – Ф.: Радзими́нських. – Спр. 130/І, 1. – Арк. 2.
- ¹²⁹ Ревізія частини замку та міста Острога (фрагмент) 1690 р. – С. 145.
- ¹³⁰ Osiadłość miasta Ostroga anno 1708. – S. 185.
- ¹³¹ WAPK ASR. – Sygn. 461. – К. 377v.
- ¹³² Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 111-112.
- ¹³³ ЛНБ ВР. – Ф.: Радзими́нських. – Спр. 181/VI, 4. – ч. 1а. – Арк. 9зв.
- ¹³⁴ BUW. OR. – Rkr. 425. – К. 133; Описи Острожчини... – С. 193.
- ¹³⁵ Баранович О. Вказ. праця. – С. 39.
- ¹³⁶ AGAD. – Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi. – Sygn. 495. – К. 6; AGAD. – Zbiór Branickich z Suchej. – Sygn. 323/409. – К. 615; Описи Острожчини... – С. 367; порів.: Вихованець Т. Ревізії Острога та Острожчини 1687 та 1690 рр. як джерела до вивчення топографії міста кінця XVII ст. // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2004. – Вип. 1. – С. 10-11; Ковальський М.П. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини... – С. 70; Ковальський Н.П. Острожський інвентарь 1654 г. – С. 32-40.
- ¹³⁷ Ревізія частини замку та міста Острога (фрагмент) 1690 р. ... – С. 145.
- ¹³⁸ Описи Острожчини... – С. 193.
- ¹³⁹ WAPK. ASR. – Sygn. 1031. – S. 239.
- ¹⁴⁰ Ibid. – S. 247.
- ¹⁴¹ BUW. OR. – Rkr. 425. – К. 135; Описи Острожчини... – С. 193-199.
- ¹⁴² Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 138.
- ¹⁴³ Заяць А. Економічний розвиток Острога... – С. 33.
- ¹⁴⁴ Вихованець Т. Острозький єзуїтський колегіум... – С. 246.
- ¹⁴⁵ Dunin-Karwicki J. Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia... – S. 83.
- ¹⁴⁶ Мельник Б.В. Вказ. праця. – С. 48-49.
- ¹⁴⁷ Бевзо О.А. Львівський літопис та Острозький літописець. – К., 1971. – С. 130.
- ¹⁴⁸ Заяць А. Економічний розвиток Острога... – С. 34.
- ¹⁴⁹ Владимирский-Буданов М. Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII. – июль. – С. 86-87; Вихованець Т. Острозький єзуїтський колегіум... – С. 244.
- ¹⁵⁰ WAPK. ASR. – Sygn. 1031. – S. 349-350; ОДІ-КЗ. ВФ. – КН 11132/III-Д 5549 (1797 р.); Там само. – КН 10861/III-Д 5285 (1809 р.).
- ¹⁵¹ Долинська М. До проблеми складових та джерел соціотопографії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – Вип. VII. – С. 420-433.
- ¹⁵² Там само. – С. 422-426.
- ¹⁵³ ЛНБ. ВР. – Ф.: Радзими́нських. – Спр. 181/VI, 4. – ч. 1а. – Арк. 3, 8; Описи Острожчини... – С. 74, 79.
- ¹⁵⁴ Податкові реєстри сплати королівщини з міст Острога (1576) і Дубна (1586)... – С. 145-146; Берковський В. До питання розвитку торгівлі міста Острога у XVI столітті... – С. 6.
- ¹⁵⁵ Заяць А. Економічний розвиток Острога... – С. 32.

- ¹⁵⁶ ЛНБ. ВР. – Ф.: Радзими́нських. – Спр. 181/VI, 4. – ч. 1а. – Арк. 8; Описи Острожчини... – С. 79-80.
- ¹⁵⁷ Dunin-Karwicki J. Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia... – S. 83.
- ¹⁵⁸ ЛНБ. ВР. – Ф.: Радзими́нських. – Спр. 181/VI, 4. – ч. 1а. – Арк. 8-8зв.; Описи Острожчини... – С. 79-80.
- ¹⁵⁹ Там само. – С. 188-189.
- ¹⁶⁰ Там само. – С. 296.
- ¹⁶¹ Akta kościoła farnego Ostrogskiego od 1622 г. – S. 197-198; порів.: Александрович В. Мистецьке середовище Острога епохи академії (1570-і – 1630-і рр.) // Острозька давнина... – Т. 1. – С. 60-61.
- ¹⁶² Akta kościoła farnego Ostrogskiego od 1622 г. ... – S. 198-199.
- ¹⁶³ Osiadłość miasta Ostroga anno 1708. – S. 185.
- ¹⁶⁴ WAPK ASR. – Sygn. 461. – К. 377v.
- ¹⁶⁵ BUW. OR. – Rkr. 425. – К. 135; Описи Острожчини... – С. 193.
- ¹⁶⁶ Порів.: Czaja R. Place targowe Starego Miasta Elbląga w średniowieczu. – S. 360; Bogucka M. Z zagadnień socjotopografii większych miast Polski w XVI – XVII w. ... – S. 170-173.
- ¹⁶⁷ Ковальський М.П. Етюди з історії Острога... – С. 19-20.
- ¹⁶⁸ Капраль М. Національні громади Львова XVI – XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – Карта 1.